

УДК 159.923.32

О. В. БОГАЧ

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка

ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЙ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У СВІТЛІ ОСНОВНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 194–199

Проаналізовано концепції розвитку моральної поведінки особистості у світлі основних психологічних підходів.

У вивченні моральної поведінки особистості існує велика кількість теоретичних та експериментальних підходів, обумовлених різними орієнтаціями сучасних психологічних і етичних шкіл, а також суперечливістю і складністю досліджуваного феномена. У результаті виходить, що поняття “моральна поведінка” носить неоднозначний характер, має багато тлумачень. У нашій роботі зупинимося лише на найбільш впливових концепціях дослідження даного феномена у вітчизняній і закордонній психології, що допоможе зрозуміти сучасний стан проблеми й тенденції її розвитку.

Аналіз різних теорій і концепцій розвитку моральної поведінки особистості правомірно почати із представників закордонної психології, оскільки в останній виокремлена спеціальна галузь — психологія моралі, предметом якої є вивчення сукупності проблем морального розвитку людини, її моральної свідомості й поведінки. Ця галузь охоплює широкий спектр шкіл і напрямків: фрейдизм і неофрейдизм, когнітивно-генетичну тео-

рію морального розвитку, теорію соціально-морального навчання та ін.

Звернемося до розгляду згаданих вище теорій, однією з яких є психоаналітична теорія З. Фрейда, де розвиток особистості представлений як поступове формування таких її інстанцій, як “Ід” (інстинктивне ядро особистості), “Его” (раціональна частина особистості) та “супер-Его” (моральна сторона особистості). Останнє складається із двох структур: совісті та его-ідеала, якому належить особлива роль у моральному розвитку людини. За З. Фрейдом, щоб людина ефективно функціонувала в суспільстві, вона повинна мати збалансовану систему цінностей, моральних норм, розумно поєднаних з тими, які виступають прийнятими в її оточенні. Все це досягається за допомогою формування останнього компонента особистості “супер-Его”, який розвивається та представляє інтеріарізовану версію суспільних моральних норм і стандартів поведінки [12].

Будучи морально-етичною силою особистості, “супер-Его” з’являється тоді, коли дитина почи-

нає розрізняти “правильне” та “неправильне”, “гарне” та “погане”, “моральне” та “аморальне” (у віці від 3-х до 5-ти років). Воно формується в процесі взаємодії дитини з батьками, вихователями, іншими значущими дорослими і спочатку відбиває тільки їхні очікування стосовно того, що є гарною та поганою поведінкою. У міру того, як соціальний світ дитини починає розширюватися, сфера “супер-Его” збільшується гранично тієї поведінки, яку вважають прийнятною нові соціальні групи.

Поділивши “супер-Его” на дві підсистеми: совість та его-ідеал, З. Фрейд стверджував, що перше формується в дитини, коли її карають батьки за “неслухняну поведінку”, і включає здатність індивіда до критичної самооцінки, а також почуття провини, коли дитина порушує моральні заборони. Появу совісті З. Фрейд пов’язує з подоланням Едипова комплексу [12].

Его-ідеал закладається у дитини під впливом схвалення батьків і сприяє встановленню індивідом для себе високих стандартів. І якщо мета досягнута, це викликає у дитини почуття самоповаги й гордості за досягнуте.

“Супер-Его”, за З. Фрейдом, вважається повністю сформованим, коли батьківський контроль замінюється самоконтролем, але цим воно себе не вичерпує, бо його роль полягає у гальмуванні суспільно засуджуваних імпульсів, що надходять від “Ід”, та у тому, щоб спрямовувати людину до абсолютної досконалості у її думках і вчинках. Однак процес цей складний і суперечливий. Оскільки вимоги до “Его” з боку “Ід”, “супер-Его” і зовнішньої реальності (до якої індивід змушений пристосовуватися) несумісні, людина неминуче перебуває в ситуації конфлікту між фантазією і реальністю, між розумом і почуттями, між внутрішніми імпульсами та зовнішніми нормами й правилами поведінки. Антисоціальні імпульси індивіда слугують джерелом почуття провини, що стає регулятором його поведінки, механізмом самоконтролю, самопримусу й самоподавлення, одночасно позбавляючи людину відчуття щастя, гармонії і на цьому тлі породжуючи неврози.

Незважаючи на зайву біологізацію З. Фрейдом людини, що розуміється ним як істота, яка постійно перебуває у стані безперервної таємної війни із суспільством, яке змушує придушувати її сексуальні інстинкти, ми відзначаємо в цій теорії цінні моменти. По-перше, те, що З. Фрейд здійснив цілісний підхід до вивчення свідомості людини; по-друге, виокремити ним внутрішні конфлікти особистості можна розглядати (з пев-

ними застереженнями) як психологічні механізми її розвитку; по-третє, трактування вченим поняття “совість” дозволяє розглядати останнє як внутрішню інстанцію, що регулює моральну поведінку та аналізує її кінцевий результат — вчинки людини.

Розвиток поглядів З. Фрейда на проблему морального розвитку особистості знайшов відбиття у неофрейдизмі, представники якого (К. Хорні, Т. Саллівен, Е. Фромм), на відміну від З. Фрейда, акцентували увагу на значенні не біологічних, а соціокультурних умов при поясненні поведінки людини. Вони досліджували не відокремленого, позасоціального індивіда, а людину, що входить в реальний історичний контекст.

Серед теоретичних розробок неофрейдистів особливої уваги в рамках досліджуваної проблеми заслуговує “гуманна етика самореалізації” Е. Фромма, в якій стверджується думка, що джерелом моральних норм є сама людина, її природа і що критерії добра й зла містяться у блазі людини. “Я намагаюся показати, що структура характеру зрілої й продуктивної особистості сама є джерелом “чесноти”, і що “зло” є байдужість до себе самої і саморуйнування. Не самозречення і не егоїзм, а любов до себе, не заперечення індивідуальності, а ствердження справді людської самості — ось вищі цінності гуманістичної етики”, — зауважує Е. Фромм [13, 25]. Таким чином, моральний розвиток людини Е. Фромм розуміє як розвиток її індивідуальності. Доброчесною або моральною дослідник вважає людину, що прагне до розкриття своєї самості, до пізнання самої себе з метою успішної реалізації своїх здібностей до добра та творення. Розуміння чесноти (моральності), що пов’язана із самозреченням і слухняністю, придушенням індивідуальності й неповним її розкриттям, Е. Фроммом повністю відкидається.

У теорії Е. Фромма увагу привертає погляд автора на проблему свободи морального вибору, яку він пов’язує з відповідальністю індивіда за свої вчинки. Поділяючи погляди вченого на розуміння морального розвитку як розвитку індивідуальності, вияву людиною своїх кращих моральних якостей, що сприяють гармонічній побудові її відносин з іншими людьми, ми водночас вважаємо, що в даній концепції надмірно звеличується автономність особистості й виключається роль суспільства у процесі її формування і регулювання людських відносин, що в цілому характерно для класичних фрейдизму та неофрейдизму.

Соціально-психологічний аспект у підході до проблеми морального розвитку особистості знайшов відбиття у прихильників теорії соціально-морального навчання А. Бандури та ін., де центральним поняттям є “соціалізація”, тобто засвоєння індивідом культурних і моральних цінностей її середовища, у результаті чого з’являється можливість керування поведінкою і контролю над своїми імпульсами. Виходячи з цієї теорії всі типи культури й моралі мають “свою модель” добродесної особистості й певні спрямовані способи на те, щоб продуціювати якнайбільше таких особистостей у кожному новому поколінні. Тому не є випадковим пошук представниками цієї психологічної школи найбільш ефективних способів і засобів моральної соціалізації, з’ясування механізмів передання моральних цінностей через покоління, виявлення причин аморальної поведінки особистості, пошук зв’язків між концепцією моральної особистості й методами її соціалізації. Дослідники теорії соціального навчання, виходячи із соціологічного визначення моралі, вважають моральними такі вчинки й мотиви, які є пріоритетними й схвальними в тому суспільстві, де живе індивід. Поділяючи погляд представників цієї теорії на соціалізацію, як на важливий фактор морального розвитку особистості, ми водночас припускаємо, що тут роль соціалізації значно перебільшена, а активність самої особистості, її потреба стати моральною і робота в цьому напрямку над собою, що грає аж ніяк не меншу роль у цьому процесі, виступає у даному підході надмірно заниженою.

У рішення досліджуваної нами проблеми вагомий внесок зробили прихильники когнітивного розвитку. Засновником цієї теорії був Ж. Піаже, основною темою досліджень якого стали питання, пов’язані з формуванням пізнавальних здібностей дитини та їх впливом на поведінку. Відповідно до цієї теорії інтелектуальний розвиток індивіда визначає рівень його моральних уявлень. Ж. Піаже вважав, що моральні почуття виникають у дітей періода дошкільного дитинства на базі пануючого сенсомоторного інтелекту. У період молодшого шкільного віку (7–8 років) і до підліткового віку у дітей відбувається перебудова моральних суджень завдяки переходу до конкретної операціональної стадії розвитку їхнього інтелекту. На зміну моралі примусу приходять мораль кооперації. Семи-восьмирічні діти, завдяки розвитку у них конкретно розумових операцій, починають добре розуміти, що таке неправда, не терплять її виявів у взаєминах одне з одним.

Поряд із цим у них розвивається і почуття справедливості [7].

Вивчення інтелекту дітей дозволило Ж. Піаже виокремити три стадії морального мислення школярів: “морального реалізму” (10–11 років), “моральної кооперації” (підлітковий вік), “моральної рівності” (юнацтво й дорослішання). Швейцарський психолог у своїй теорії когнітивного розвитку виходив з того, що люди різняться не тільки за об’ємом своїх моральних знань та розумінням ними моральних принципів, а й за типом міркувань, що супроводжують дії та оцінки. Звідси вчений робить висновок про важливість моральних знань і переконань для моральної поведінки людей починаючи з дитячого віку.

Найбільш повно теорія когнітивного розвитку відтворилась у наукових поглядах послідовника Ж. Піаже, американського психолога Л. Кольберга, основна мета якого полягала у з’ясуванні питання, що таке моральний розвиток особистості та яким чином він досягається. Розвиваючи висунуту Ж. Піаже ідею, що розвиток моральної свідомості дитини йде паралельно її розумовому розвитку, Л. Кольберг виокремлює в ньому кілька послідовно змінюваних рівнів: “доморальний”, “конвенціональної моралі” та “автономної моралі”, у кожному з яких, у свою чергу, він передбачає певні стадії розвитку [4]. Так, “доморальний рівень” представлений наступними стадіями: нульовий — “добре те, що я хочу і що мені подобається”; перший — слухняність з остраху бути покараним; другий — характеризується гедонізмом, слухняністю заради одержання натомість благ, заохочень.

Рівень “конвенціональної моралі” представлений третьою стадією, на якій дитині властива орієнтація на думку значущих для неї людей, тут має місце конформність, і четвертою стадією, для якої типова орієнтація на підтримку встановлених правил і форм поведінки. Рівень “автономної моралі” є найвищим. Він пов’язаний із внутрішньоособистісним підходом до вирішення моральних проблем. Цей рівень включає п’яту стадію, представлену позицією “А”, для якої характерні утилітаризм і судження про мораль як результат суспільного договору, і позицією “В”, пов’язаною з орієнтацією на вищий закон і власну совість, а також шосту стадію, що характеризується орієнтацією особистості на універсальні етичні принципи, дотримання яких обумовлено совістю особистості.

Найвищим рівнем “автономної моралі” є сьома стадія, де моральні цінності відбивають фі-

лософський зміст, і людина сама може їх генерувати. “На цю стадію,— зауважує Л. Кольберг, — піднімаються лише деякі особистості” [4]. Вона не є типовою і не має загального характеру, тому пізніше Л. Кольберг її виключив як надмірно елітарну.

Люди в будь-якому культурному середовищі, відповідно до теорії Л. Кольберга, проходять всі ці стадії в тому самому порядку, як їх розглядав автор. Розбіжність полягає лише у швидкості проходження і у тому, наскільки далеко вони просуваються в рамках тієї або іншої стадії.

Теорія Л. Кольберга має важливе значення для дослідження проблеми моральної поведінки. По-перше, учений розглядає мораль як особливий спеціальний феномен; по-друге, ця теорія має яскраво виражену практичну спрямованість: у ній представлена розгорнута характеристика моральних якостей особистості, знання яких корисно при виборі методів виховного впливу; по-третє, у цій теорії акцентується увага на питанні критеріїв морального (наприклад, що вважати правильним і неправильним, моральним і аморальним).

Водночас окремі положення цієї теорії, на нашу думку, є недостатньо переконливими. Так, наприклад, незрозуміло, що є причиною переходу від однієї стадії морального розвитку до іншої, які психологічні механізми цього процесу. Не можна погодитися також із твердою “прив’язкою” один до одного рівнів інтелектуального та морального розвитку людини, оскільки один і той самий рівень морального розвитку може бути наявним в особистостей з різним рівнем інтелекту та, навпаки, той самий рівень інтелектуального розвитку може спостерігатися в осіб з різним рівнем моральності. Життя дає багато прикладів, що ілюструють це в найрізноманітніших вікових і соціальних групах.

Проблема морального розвитку особистості та її свідомості вивчалася і представниками “гуманістичної психології” (А. Маслоу, В. Франкл, Ф. Беррон, Р. Мей та ін.), які, розглядаючи особистість як цілісну систему, що прагне до самоактуалізації, вважали, що людина сама програмує свій моральний розвиток. Так, на думку А. Маслоу, “джерело росту й гуманності особистості є тільки в самій особистості, воно ні якою мірою не відтворено суспільством, останнє може тільки допомогти або перешкодити росту гуманності людини...” [6, 96].

Моральний розвиток розглядається представниками цього напрямку як наслідок реалізації

здібностей особистості, що прагне до ототожнення своїх інтересів з інтересами інших людей, дотримуючись принципу справедливості та гармонії. Вищими сутнісними, а ще й моральними виявами людини, на думку А. Маслоу, є любов, творчість і духовні цінності, що існують у вигляді вроджених потенцій, актуалізованих під впливом соціальних умов.

Істотні моменти, пов’язані з моральним розвитком особистості, знайшли відбиття в концепції іншого представника “гуманістичної психології” — В. Франкла. На його думку, рушійною силою людської поведінки слугує прагнення індивіда знайти й реалізувати існуючий у зовнішньому світі сенс життя, роль якого виконують цінності, значеннєві універсалиї, що узагальнюють досвід людства. В якості “органа”, що допомагає людині визначити, який з потенційних змістів, закладених у ситуації, є для нього істинним, виступає совість.

Поставивши проблему змісту, В. Франкл узагальнює можливі шляхи, за допомогою яких людина може зробити своє життя осмисленим: по-перше, за допомогою того, що ми віддаємо життю (у смислі нашої творчої роботи); по-друге, за допомогою того, що ми беремо від світу (у смислі переживання цінностей); по-третє, за допомогою позиції, яку ми займаємо стосовно долі, що ми не в змозі змінити. Відповідно до цього ранжування виокремлюються три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання і цінності відносин. Пріоритет належить цінностям творчості, основним шляхом реалізації яких є діяльність. При цьому змісту та цінності набуває та діяльність людини, яка робить позитивний внесок у життя суспільства, а не просто відбувається заради себе [11, 174, 301–302].

Важливою є також постановка вченим проблеми свободи волі, здатність реалізувати яку слугує показником розвитку моральної свідомості особистості. Загальний зміст розуміння свободи, за В. Франклом, це вміння взяти на себе відповідальність за свою долю, здатність слухати свою совість й ухвалювати рішення щодо своєї долі. “Людина вирішує за себе: будь-яке рішення є рішення за себе, а рішення за себе — завжди формування себе” [11, 114].

Значущим теоретичним положенням розглянутої концепції є те, що в ній підкреслюється нерозривний зв’язок людини й світу: “Не тільки світ існує у свідомості..., а й свідомість існує у світі, “утримується” у ньому, свідомість “має місце” [11, 207], а також простежується цілісний

підхід до розвитку особистості. Штучний поділ особистості на “сфери” є абстракція, що неприпустима при дослідженні проблеми морального розвитку, у тому числі розвитку моральної поведінки.

Отже, представниками розглянутих нами зарубіжних психологічних шкіл і напрямків накопичено багатий теоретичний й емпіричний матеріал, у якому відбито особливості формування моральної поведінки суб'єкта, виявлено фактори, що впливають на її розвиток.

Проблему морального розвитку особистості також вивчали і представники вітчизняної психології. У працях Л. Виготського, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна та інших психологів, які розглядали поведінку, у тому числі моральну, як результат суспільно-історичного розвитку індивіда, підкреслюється її соціальна обумовленість і зв'язок з діяльністю людини.

Так, відомий вчений Л. Виготський відзначав, що моральною можна вважати тільки таку поведінку, що пов'язана з вільним вибором соціальних норм поведінки: “Уникати чогось із страху не значить робити моральний учинок. Усяке невольне ставлення, усякий страх і залежність уже означають відсутність морального почуття. Моральне в психологічному плані завжди вільне” [1, 258].

Ці ідеї Л. Виготського з приводу моральної поведінки особистості є важливими, оскільки дозволяють розкрити як психологічну природу досліджуваного феномена, так і його сутність.

Багато авторів, серед яких О. Богданова, І. Краснобаєв, Н. Менчинська, О. Райов, Л. Рувінський, вважають, що основою формування моральної поведінки особистості є моральні знання. Так, наприклад, Н. Менчинська підкреслює особливу роль моральних уявлень і понять у становленні моральної поведінки особистості. Дослідник О. Райов розглядає знання як основу алгоритмічних й евристичних компонентів свідомості, що впливають на формування поведінкових особливостей суб'єкта життєдіяльності.

Моральні оцінки й оцінні судження як компоненти свідомості, що забезпечують його вибірковість і виконують функцію виявлення відповідності поведінки людини суспільним моральним нормам, досліджуються у працях О. Дробницького, О. Липкіної, Б. Николаїчева та ін. При цьому сутнісна й функціональна сторони моральної оцінки представлені у вигляді різнопланової характеристики. Так, наприклад, Б. Николаїчев зв'язує сутність моральної оцінки з понятійним

відбиттям моральних якостей особистості, мотивів учинку. О. Дробницький розглядає оцінні судження поряд з моральними знаннями як істотні компоненти моральної свідомості. Значення моральної оцінки у структурі свідомості визначається ступенем цінності людських якостей, дій, моральних факторів [2].

Вивченню ролі моральних почуттів у структурі свідомості присвячені дослідження Б. Братуся, О. Кульчицької, Т. Титаренко та ін. Дослідники розглядають моральні почуття як первинні й основні елементи свідомості.

Як інтегральний елемент моральної свідомості, що формує спрямованість особистості й визначає її поведінку в ситуації морального вибору, в дослідженнях В. Блюмкіна, Т. Пороховської та інших науковців виступає цінність.

Дотримуючись методологічного принципу зв'язку свідомості та діяльності, вивчають процес формування стійких форм поведінки особистості, мотивів її вчинків і дій В. Асеев, М. Бобнева, Л. Божович, З. Васильєва, Н. Крутов, В. Леонтьєв, С. Якобсон та інші дослідники.

Багато фахівців, досліджуючи моральну свідомість з її функціонального боку, зосереджують увагу на регулятивній функції як основній. Цей аспект досліджуваного явища висвітлений у працях М. Бобневої, В. Бакштановського, І. Кона, М. Мокроусова, О. Скрипника, С. Якобсона та ін.

Розкриваючи в цьому плані сутність моральної свідомості, М. Мокроусов підкреслює, що вона є “регулятором поведінки людей, бо спирається на авторитет суспільної думки, орієнтується в першу чергу на добровільне виконання людиною моральних норм і принципів, на свідоме їхнє використання в якості внутрішніх, особистих мотивів поведінки. Свідоме сприйняття суспільних ідеалів і вимог в якості мотиву поведінки людей є першою необхідною умовою морально-ціннісного вчинку, що впливає зі специфіки самої моралі” [10, 41].

Як бачимо, у розглянутих психологічних підходах стосовно вивчення моральної поведінки як цілісного утворення відсутній єдиний підхід. Представники різних напрямків намагаються досягнути цей феномен за допомогою аналізу його різних сторін і структурних елементів, що дозволяє визначити значущість різних компонентів, їх питому вагу в структурі досліджуваного явища, але не дає повного уявлення про нього.

Оскільки моральна поведінка є складним багаторівневим феноменом, що функціонує в системі взаємодії внутрішніх (психічних) і зовніш-

ніх (соціальних) факторів, виникає необхідність його вивчення на якісно вищому рівні — у системі міжфункціональних зв'язків, що поєднає всі елементи в єдине цілісне утворення.

Література

1. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций // Л. С. Выготский. Собр. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т. 3. — 500 с.
2. Дробницкий О. Г. Структура морального сознания // Вопр. философии. — 1972. — № 6. — С. 51–62.
3. Кон И. С. Социология личности. — М.: Политиздат, 1967. — 383 с.
4. Кулагина И. Ю., Колюцкий В. Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. — М.: ТЦ "Сфера", 2004. — 464 с.
5. Леонтьев Д. А., Пилипко Н. В. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования // Вопр. психологии. — 1995. — № 1. — С. 97–102.
6. Маслоу А. Психология бытия: Пер. с англ. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. — 307 с.
7. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. — М.: Просвещение, 1969. — 659 с.
8. Роджерс К. Клиентцентрированная терапия: Пер. с англ. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. — 46 с.
9. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. — М.: АН СССР, 1957. — 328 с.
10. Титаренко А. И. Структура нравственного сознания — М.: Прогресс, 1974.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
12. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / Сост. М. Г. Ярошевский. — М.: Просвещение, 1990. — 448 с.
13. Фромм Э. Психоанализ и этика. — М.: Республика, 1993. — 415 с.
14. Чернобровкін В. М. Психологія прийняття педагогічних рішень: Монографія. — Луганськ: Альма-матер, 2006. — 416 с.

Здійснено аналіз особливостей формування моральної поведінки суб'єкта, факторів, що впливають на її розвиток, у дослідженнях зарубіжних і вітчизняних психологічних шкіл.

Осуществлен анализ особенностей формирования морального поведения субъекта, факторов, которые влияют на его развитие, в исследованиях зарубежных и отечественных психологических школ.

The analysis of features of forming of moral conduct of subject is carried out, factors which influence on his development in researches foreign and domestic psychological schools.

Надійшла 5 вересня 2009 р.